
ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

*Н.П. Борецька,
доктор економічних наук, професор,
ректор Донецького інституту ринку
та соціальної політики*

Постановка проблеми. Україна зможе інтегруватися в європейській економічній простір тільки забезпечивши для свого населення загальноприйняті норми соціального захисту та добробуту. Політика системи соціального захисту має бути побудована на конституційних засадах. Відповідно до Конституції Україна є соціальною державою, в якій права людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а забезпечення прав людини є її головним обов'язком. Держава надає кожній людині рівні умови для розвитку, можливості для застосування своїх здібностей на власну і суспільну користь, тобто для самореалізації її соціального потенціалу [1].

В умовах ринкових перетворень, коли кожна людина самостійно приймає рішення про форму участі в економічному процесі та в основному особисто відповідає за своє благополуччя, соціальному захисту населення відводиться особлива роль. Однією із основних тенденцій, що обумовлює глибинні структурні зміни у розвитку світової економіки є політика соціального захисту. Незважаючи на те, що сьогодні, в нових умовах, змінюються функції держави, її головним завданням є створення кожному громадянину такого гарантованого рівня соціального забезпечення, який би цілком відповідав його трудовому внеску в особистий добробут.

Перехід до ринкової економіки висуває на перше місце проблему формування „середнього класу” як найбільшньої соціальної категорії, яка є опорою сучасного цивілізованого суспільства. В Україні поступово створюється критична маса економіки для формування і розвитку середнього класу. Для реалізації економічної стратегії зростання необхідно забезпечувати модернізацію галузей економіки. Для цього потрібен первісний капітал, який можна створити тільки за допомогою потужного середнього класу, як це зробили інші розвинуті країни світу. Отже, середній клас має бути справжнім локомотивом економіки та головною складовою політики подолання бідності в Україні, яка повинна поєднуватися із політикою його становлення [2]. Це вимагає створення відповідних умов та використання економічних підходів.

Проблема виокремлення серед населення представників середнього класу у сучасній Україні є складною та багатомірною з огляду на кілька обставин. Стрімкі зміни у рівні життя переважної кількості населення та відносинах власності зруйнували колишню со-

ціальну стратифікацію, а нова лише формується. Принаймні хронологічно спочатку відбулась поляризація суспільства, тобто першими почали формуватися елітні й маргінальні групи. Нині суспільство, попри повільний і непослідовний перебіг реформ, поступово стратифікується, формуються й еліта, і середній клас. Однак наявна нестабільність соціальних страт, висока питома вага тих, хто втратив колишній соціальний статус, можуть стати загрозою для процесу реформування у майбутньому розвитку України. До цього слід додати, що, на відміну від середнього класу західних країн, на український середній клас більш високий тиск фактора невизначеності. Середні прошарки суспільства надто страждають від недостатності соціальних гарантій підтримки на випадок безробіття, старості, хвороби, інвалідності тощо.

Розглядаючи політику соціального захисту середнього класу як мету здійснюваних у країні перетворень, необхідно враховувати, що соціальна переорієнтація економічної політики – це не тактичний крок, а життєво важлива стратегія розвитку України. Значна частина проблем у такій багатогранній сфері, як становлення середнього класу на етапі формування ринкових відносин в економіці країни, потребує більш детального вивчення і теоретичного узагальнення. До них, зокрема, належить і проблема становлення політики соціального захисту середнього класу, оцінювана саме з боку створення сприятливих умов для його діяльності та розвитку. У цьому полягає, на погляд автора, актуальність поставленої проблеми і запропоноване її вирішення саме в умовах розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми середнього класу привертають увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних фахівців, про що свідчать понад 400 різноманітних публікацій у багатьох країнах світу. Вагомий внесок у дослідження принципів засад становлення та розвитку середнього класу зробили такі вітчизняні вчені-економісти, як Є. Головаха, В. Єременко, Ю. Зайцев, Т. Ковальчук, Е. Лібанова, В. Москаленко, В. Савчук, Т. Тресвятська та інші; російські вчені – Р. Авраамов, Т. Заславська, В. Овчарова, О. Олександрова та інші, які здійснили глибокі напрацювання принципів формування та механізмів соціального захисту середнього класу в перехідний період. Серед авторів далекого зарубіжжя, літературні доробки яких враховувались при написанні статті, слід зазначити праці В. Заборовського, М. Навойчик та інші. Різні аспекти політики соціального захисту населення, підвищення його ефективності були і залишаються предметом наукових досліджень таких вітчизняних вчених, як: О. Амоша, В. Бевз, Б. Гаєвська, О. Д'яконенко, Н. Лук'яненко, О. Новікова, Ю. Павленко, М. Чумаченко, А. Чухно, Є. Шендрик та інші. Проте чимало аспектів політики соціального захисту саме середнього класу ще недостатньо досліджені і такі, що мають дискусійний характер і потребують подальшого вивчення.

Мета статті полягає у комплексному аналізі діючого процесу формування середнього класу, на основі чого сформульовано і запропоновано основні напрями політики його соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. Право на соціальний захист є одним із основних прав громадян, що гарантується відповідними формами та методами, впровадження яких має забезпечити рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму. За ринкової трансформації економіки країни великого значення набуває вдосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із соціальним захистом, форми якого мають відповідати новим соціальним і економічним реаліям. Поглиблення економічних реформ, рівноправне існування різних форм власності, свобода підприємництва, вільний вибір видів зайнятості і регулювання оплати праці через тарифні угоди створюють принципово нову соціально-економічну та правову ситуацію. Для України розв'язання проблем бідності можливе

за умови формування середнього класу як основи суспільства, збільшення питомої ваги заробітної плати у валовому внутрішньому продукті (ВВП), переходу до моделі тарифного її регулювання на засадах конкуренції, відмови від системи нарахування на заробітну плату та запровадження внесків підприємств на соціальні потреби залежно від вартості власного та залученого капіталів [2, с.19–20].

Система соціального захисту населення не повинна породжувати зрівнялівки та утіманських настроїв при розподілі та споживанні життєвих благ. Вона має посилювати мотивацію до праці, створювати необхідні умови для найповнішого виявлення здібностей людини. Особливе місце належить таким базовим питанням, як підвищення рівня оплати праці, легалізація «тіньових» доходів громадян, збільшення власних надходжень до Пенсійного та інших фондів соціального страхування, ліквідація зарплатних боргів, зростання рівня соціального захисту населення, розв'язання проблем працевлаштування молоді та трудової міграції, подальша активізація процесів створення нових робочих місць, підвищення частки заробітної плати у доходах населення тощо.

Криза середнього класу здатна призвести до певного соціального дисбалансу, загрози соціальній та економічній стабільності в країні. Тому визначення як ідеології, так і окремих заходів соціальної політики, спрямованої на культивування та захист цієї категорії населення, є важливою з багатьох точок зору. З економічного погляду середній клас – це основний податковий сплачувач, внутрішній інвестор, який визначає параметри внутрішнього ринку, включаючи виробництво.

Формула, визначена на початку реформ в Україні, що передбачала вирішення соціальних завдань наприкінці, виявилася не тільки помилковою, а й глибоко деструктивною. Це звелось до того, що реформи здійснювали за рахунок соціальних чинників. Тому не дивно, що нинішній рівень диференціації доходів в Україні відповідає соціальній диференціації країн Заходу в останню третину XIX століття, тобто періоду формування передумов революції. На Заході магістральний напрям сучасного розвитку відносин власності пролягає через їх демократизацію та диверсифікацію, утворення широкого прошарку працюючих власників, утвердження механізмів взаємодії між працею і капіталом. Цей блок питань фокусується у сфері соціальних відносин, формування конструктивного соціального середовища, перш за все середнього класу. Український середній клас формується досить незвичайним шляхом – суперпозицією двох субкласів: „середнього класу за доходом” та „середнього класу за особливим здобутком”. У Посланні Президента України парламенту „Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2001 році” надана структура українського суспільства та зроблено висновок про наявність у країні ядра вже сформованого середнього класу у кількості 12,3%, тоді як у Польщі – 29 %, Чехії – 36 %, Угорщині – 35 %, Естонії – 23 %, а у розвинутих країнах світу перевищує 60 % населення.

Незважаючи на те, що державні програмні документи передбачають розвиток соціально орієнтованої економіки, для якої достатній рівень соціального захисту є необхідною умовою, зростання бідності до цього часу не припинено. Утворення середнього класу – одне з питань реформування в області політики доходів. Його становлення ускладнюється тим, що середньозабезпечені громадяни, і передусім інтелігенція як найширший представник середнього прошарку, які володіють власністю і заощадженнями, не застраховані від ризику збідніти, певною мірою не здатні вписатися в адекватне ринкове середовище, що забезпечувало б самоідентифікацію, зростаючий соціальний статус за рівнем доходів, достатнє споживання, різноманітні форми соціальної участі у суспільстві.

Формування середнього класу значною мірою залежить від удосконалення структур доходів (наявність у доходах підвищеної частки від оплати праці, дивідендів, відсотків по вкладах, володіння власністю) і від розвитку споживчого ринку. Головною передумовою

формування середнього класу є адаптація стратегії домашніх господарств до ринкових відносин, усвідомлення необхідності розраховувати на власні можливості при зменшенні соціальних зобов'язань з боку держави перед громадянами, становлення та розвиток нового способу життя, моральних цінностей.

Підвищення добробуту населення, у тому числі середнього класу, залежить від реформування в оплаті праці. Ціна на працю повинна забезпечити відтворення робочої сили, щоб працюючий зміг забезпечити для своєї сім'ї споживання на середньому рівні, оплатити окремі послуги, що в умовах ринкової економіки стали платними, і зберігати схильність до заощаджень, які можна було б інвестувати в розвиток економіки (табл.1).

Таблиця 1

Розподіл найманих працівників за розмірами заробітної плати в Донецькій області

	Грудень 1999р., %	Грудень 2004р., %
до 250 грн.	63,9	7,7
від 250 до 400 грн.	20,5	21,9
від 400 до 500 грн.	7,1	10,4
від 500 до 1000 грн.	7,5	35,8
понад 1000 грн.	1,0	24,2

Наведені дані показують, що у цілому по Донецькій області відбувається значний ріст відсотку найманих працівників, у яких збільшився розмір заробітної плати, що дає підставу для характеристики кількісного росту можливих представників середнього класу по області. До того ж наявні доходи на одну особу за 2004 рік по Донецькій області, порівняно з Україною в цілому та іншими регіонами, склали: у середньому по Україні – 4353,8 грн., самий вищий у місті Києві – 7395,6 грн., Запорізькій області – 5031,4 грн., Донецькій області – 4951,1 грн., найнижчий – у Чернівецькій області – 3424,2 грн. [8].

У доходах громадян повинні зростати доходи від приватизації, права володіння землею. Держава має сприяти активності працездатного населення до залучення у розподілі прибутків підприємств, організацій та самозайнятості. Стимулом для зростання оплати праці в структурі грошових доходів є легалізація прихованої оплати праці в результаті впровадження системи пенсійного забезпечення на заощаджувальних засадах і страховій основі, удосконалення механізму залучення працюючих до участі в прибутках підприємств та організацій. Джерелами підвищення оплати праці повинні стати реінфляційні шляхи: збільшення прибутків у реальному секторі економіки та у сфері послуг за рахунок зростання продуктивності праці на основі сучасних технологій та ефективної організації управління, зниження податків і застосування раціональних шкал оподаткування з метою стимулювання широких верств населення до сплати податків як із офіційних, так і не декларованих доходів.

Поліпшення становища на споживчому ринку полягає в створенні доцільної системи сприяння підвищенню платоспроможного попиту всіх верств населення (бідних, середніх, багатих), сегментації споживчих ринків для цих прошарків населення. Наукою встановлено, що надійність самого ненадійного елемента визначає рівень надійності всієї системи. У нашій державі такою є забезпеченість пенсіонерів, які за окремими індикаторами належали до середнього класу. Розрахунки свідчать, що при підвищенні рівня пенсійного забезпечення купівельна спроможність майже третини населення збільшиться у 1,5 – 2,0 рази. Звідси – збільшення попиту, що підштовхне виробників до розширення

масштабів виробництва, а це – ріст заробітної плати, збираємих податків та можливість збільшення вкладень в інноваційні проекти.

Для успішного формування середнього класу в Україні потрібні обґрунтування розробки та прийняття відповідних стандартів і створення належних соціально-економічних умов, побудова правової демократичної держави, що ініціює відповідну політичну та економічну поведінку середнього класу. Правові норми мають бути адекватними економічним, соціальним та політичним умовам розвитку середнього класу і не відриватися від них. Перефразуючи відому формулу, можна сказати: „Правова держава виникає там і тоді, де і коли виникає середній клас”. Узагальнюючи пропозиції [7,9,10,13,15] з урахуванням отриманого та власного досвіду і результатів досліджень, орієнтовно запропоновано класифікацію та розподіл ознак середнього класу і складових системи його соціального захисту (табл.2).

Таблиця 2

Класифікація і розподіл ознак середнього класу і складових системи соціального захисту

Критерії розподілу	Ознаки середнього класу	Складові системи соціального захисту
1	2	3
Економічні	економічна незалежність; порівняно високозабезпечена частина суспільства; порівняно високі обсяги реальних сукупних доходів; наявність доходів від власності (земля, нерухоме майно, акції тощо); володіє власністю; зайнятість у малому та середньому бізнесі	здійснення реформ та руху до ринку; податкові пільги; економічна свобода; свобода споживання; свобода виробництва і торгівлі; свобода вибору робочого місця; свобода володіння і розпорядження приватною власністю; система прямих та непрямих податків; забезпечення високим прожитковим мінімумом; забезпечення екологічної безпеки
Соціальні	свобода вибору сфери діяльності; соціальний статус; рівень освіти; професійний рівень; висока якість життя;	соціальні права; соціальне страхування; нормальне ставлення і розвиток особистості; гідний рівень життя; страхування на випадок хвороби; профілактичні огляди різних груп застрахованих; заходи з охорони праці; створення умов, які дозволяють громадянам заробляти кошти будь-якими засобами, що не суперечать закону
Політичні	можливість розробки та реалізації довгострокової стратегії зростання особистого добробуту	гарант стабільності; соціальний стабілізатор суспільства; соціальний лідер суспільства; зацікавленість у збереженні соціального порядку; діє ринковий механізм взаємодії попиту і пропозиції; забезпечення дійсної конкуренції; захист від політичного переслідування та адміністративного свавілля; забезпечення максимальної стабільності громадського життя
Правові	розробка нормативно-законодавчої бази; розробка нормативно-правових актів, які регулювали б правовідносини у цій сфері, були б законодавчо урегульовані	розробка юридичних норм; нормативно-правові основи благодійності; система законодавчих актів; захист від злочинних намагань

Таким чином, виходячи із вищенаведеного, можна привести поняття соціального захисту, яке наведено автором у роботі [6], що соціальний захист — це система соціальних та економічних прав і гарантій, що закріплюються державою і реалізуються її соціальною політикою на основі механізмів забезпечення життєвого рівня, достатнього для відтворення і розвитку особистості на всіх етапах життєдіяльності людини. При цьому, на нашу думку, слід розглядати політику соціального захисту середнього класу як, певною мірою, превентивну політику та превентивні заходи — заходи щодо попередження негативних соціально-економічних і політичних умов і наслідків процесу стратифікації. Середній клас — цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному. Його ідентифікують за різними критеріями, в яких домінують такі сутнісні ознаки [4]:

1. Сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, виконуючи внаслідок цього функцію соціального медіатора (посередника).

2. Порівняно високозабезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, впевненість у майбутньому зумовлюють його зацікавленість у збереженні соціального порядку, внаслідок чого він є соціальним стабілізатором суспільства.

3. Елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх лавах найбільш кваліфіковані, найдіяльніші кадри суспільства. Професійний склад його охоплює наукових та інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які працюють за наймом, працівників сфери обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 відсотків. Завдяки переліченим якостям та високому соціальному престижеві середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.

4. Більшість населення високорозвинутих західних країн, що є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм. Поширюючи зразки власної культури на вищі і нижчі верстви, середній клас виступає культурним інтегратором суспільства.

Світова практика свідчить: чим слабша держава, тим вищий ступінь тінізації економіки, тобто загальнооздоровчі заходи мають стосуватися насамперед дієздатності самої держави. З боку держави переважна більшість середнього класу бачить допомогу у створенні сприятливих умов зайнятості працездатних громадян, встановленні адекватної ціни праці, створенні нових робочих місць, умов для вільного підприємництва, наданні соціальних кредитів на здобуття освіти, отримання житла тощо. Сьогодні частка кредитів, наданих суб'єктам господарювання в Україні, становить близько 9% від ВВП, тоді як у країнах Центральної та Східної Європи — 50–60%.

Слід зазначити і незадовільний правовий захист дрібних акціонерів та власників загальних паїв. Сертифікатна приватизація на нинішньому етапі перетворилася на легітимну форму тінізації відносин власності. Найголовнішим завданням в Україні нині є подолання розриву в обсягах ВВП на душу населення, який за останні роки не лише не скоротився, а й істотно збільшився. Відставання в цьому від Польщі, Чехії та Угорщини становить більш як у п'ять разів.

Об'єктивна статистика засвідчує, що більшість країн Європейського Союзу високорозвинені, де середній розмір ВВП на душу населення коливається у межах від 11,9 (Греція)

до 49,3 тис. євро (Люксембург). В Україні, за прогнозними розрахунками, цей показник становить 630,7 євро. Це свідчить також про те, що вибір стандартів для ідентифікації середнього класу в Україні за стандартами європейських країн є проблематичним [10]. Водночас, як відмічено автором у роботі [15], залишається низькою (і невідповідною загальносвітової практиці) частка заробітної плати у ВВП та собівартості продукції. Зокрема, у ВВП упродовж останніх років вона становила менше 45%, тимчасом як у країнах ЄС – у середньому 65%, у собівартості продукції частка витрат на оплату праці менша 14%, а в більшості європейських країн цей показник становить 30–35%. На початок 2004 р. в Україні більшість працівників великих та середніх підприємств отримувала зарплату, нижчу за прожитковий мінімум для працездатної особи.

У розвинутих країнах середній клас є гарантом стабілізації соціально-економічного розвитку. Становлення середнього класу належить до фундаментальних процесів у трансформаційних економіках. Це одна з головних цілей переходу від планової економіки до ринкової. Можна стверджувати, що формування середнього класу є визначальним у розвитку громадянського суспільства. Середній клас у розвиненій ринковій економіці – основний платник податків, від економічного стану якого залежать інвестиційна активність населення, стан державного бюджету, реалізація державних соціальних програм та інші важливі соціально-економічні процеси.

В Україні велика кількість осіб з вищою освітою, яку вони здобули у період формування і становлення ринкових відносин, вимушені були працювати у малому та середньому бізнесі, відкривати свою „справу”, ставати приватними власниками, знаходити свою нішу у підприємницькій діяльності. Саме тому, що поки в Україні ще не створені достатні умови для розвитку та формування середнього класу, до цього соціального прошарку слід відносити не лише приватних власників, а й тих, хто має відповідний рівень життя, причому забезпечує його власною працею, набутою освітою, знаннями та особистим досвідом. Дуже важливо на цьому етапі створити їм умови для плідної праці, забезпечити соціальний захист для їх становлення і подальшого розвитку (див. табл. 2).

Необхідно, щоб цей прошарок населення був задоволений своїм становищем і тими умовами, які йому створені державою, суспільним устроєм. Таким чином, виявляється потрібна природа середнього класу. З одного боку, це прошарок людей, яким є що втрачати. З другого боку, через постійну відносну нестачу власних матеріальних ресурсів середній клас не в змозі цілком самостійно вирішувати свої проблеми (такі як здобуття вищої освіти, охорона та захист приватної власності, дотримання контрактного права, забезпечення певної макроекономічної ситуації тощо). І нарешті, саме середній клас зацікавлений і сам є двигуном, рушійною силою розвитку соціальної сфери, причому не стільки в кількісному вираженні, скільки в якісному. Адже представникам середнього класу необхідні уже не просто послуги охорони здоров'я, а якісні комфортні послуги. Вони зацікавлені здобути не будь-яку вищу освіту, а намагаються одержати престижні професії. Теж саме стосується послуг туристичних, розважальних тощо. Все це, у свою чергу, потребує розвитку і зміни чинної нормативно-правової бази і системи законодавчих актів.

Можна погодитися з точкою зору автора [9], що серед критеріїв (на нашу думку, це ознаки), які ідентифікують середній клас, зазначають рівень освіти. На основі зарахування до середнього класу всіх, хто має досить високий рівень освіти, часто роблять висновок про наявність в Україні за цим показником значного за чисельністю середнього класу. Якщо критерієм належності до середнього класу вважати вищу, базову вищу, неповну вищу освіту, то 65,5% зайнятих в економіці задовольняє йому. Ця частка звужується до 13,5%,

якщо критерієм є лише наявність повної вищої освіти. У 2003 р. частка осіб з вищою освітою становила 50,5% облікової кількості штатних працівників (у 2002 р. – 48,1%). Найбільше працівників з вищою освітою (відповідно 81,8 та 80,7% облікової кількості працівників) були зайняті у фінансовій сфері та державному управлінні. Висока насиченість ними спостерігається у сфері освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги (відповідно 69,8 та 64,2%), відпочинку та розваг, культури та спорту (69,6%), а низька – у сільському господарстві (20,8%) [18].

За рівнем вищої освіти у Донецькій області склалася така ситуація: у 1990/1991 навчальному році вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації було 83 одиниці; у 2004/2005 – 65 одиниць; у розрахунку на 10000 чол. населення кількість студентів становила відповідно 165 і 127 осіб. Водночас кількість закладів III–IV рівнів акредитації за аналогічний період склала 10 і 27 одиниць; у розрахунку на 10000 чол. населення – відповідно 115 і 335 студентів. Прийнято на денне відділення 8 тис. і 21,3 тис. осіб; на заочне відділення відповідно – 3,6 і 17,9 тис. осіб. Прийнято у 2004/2005 навчальному році за джерелами фінансування: державний бюджет – 12,6 тис. осіб; фізичні та юридичні особи – 26,6 тис. осіб. Випущено з відділень: у 1990/1991 навчальному році – денного – 5,6 і заочного – 3,2 тис. осіб; у 2003/2004 навчальному році відповідно – 20,5 і 13,8 тис. осіб [6].

Таким чином, вищенаведені статистичні дані дають змогу зробити висновок, що у Донецькій області значно збільшується кількість осіб з вищою освітою, причому переважно вищу освіту було здобуто без відриву від виробництва, а навчання було оплачено самими студентами. Отже, у свою чергу, це є суттєвим якісним і кількісним підґрунтям для формування середнього класу у даному регіоні, з подальшою нагальною необхідністю розробки відповідних напрямів політики його соціального захисту.

Темпи входження населення з недостатнім ресурсним потенціалом у процес становлення середнього класу значною мірою залежать від інституціонального середовища, яке в останній час якісно змінюється. Для перетворення середнього класу на активного суб'єкта соціальних зрушень необхідно підвищення статусу освіти, науки і культури у громадській думці, посилення громадського впливу шляхом формування власних соціальних інститутів (асоціацій, об'єднань тощо).

Належність до тих чи інших прошарків населення визначає управлінську стратегію залежно від рівня матеріальної забезпеченості. Так, матеріально забезпечені у 5 разів частіше є прихильниками бюрократичних відносин, тоді як середньозабезпечені виступають за партнерські відносини, а низькозабезпечені практично відключені від цього процесу управління.

На нинішньому етапі важливим є само відтворення середнього класу, розширення джерел його поновлення. Вирішальна роль в цьому належить регіонам (табл.1). Враховуючи різноманітність та істотну різницю у розвитку адміністративно-економічних регіонів України, необхідно удосконалити соціально-економічну політику, що визначає відповідну роль регіональних структур влади у сприянні тим чи іншим тенденціям розвитку середнього класу, забезпеченні спадкоємності у захисті основ його існування (підтримка економічного та політичного конкурентного середовища, професійного престижу тощо), які даватимуть змогу зберегти та зміцнити позиції середнього класу. Для багатих регіонів характерне максимальне представництво груп з високою концентрацією ознак середнього класу, а для бідних – навпаки. В обласних та крупних промислових центрах чисельність сімей з максимальною ресурсною забезпеченістю у кілька разів вища, ніж у районних центрах та сільській місцевості.

За результатами здійсненого нами у 2002 році соціологічного дослідження окремих соціальних верств населення Донецького регіону, майже чверть опитуваних, які вважають себе представниками середнього класу, не можуть забезпечити собі прожиткового рівня в рамках офіційних заробітків. Проведене соціологічне опитування було спрямовано на виявлення особливостей суб'єктивного сприйняття свого соціального статусу батьками студентів, які навчаються у Донецькому інституті ринку та соціальної політики (ДІРСП). Отримана соціологічна інформація дала можливість скласти уявлення по таких аспектах вказаної проблеми:

- розподіл думок про належність до тих чи інших соціальних верств суспільства;
- об'єктивні і суб'єктивні оцінки рівня матеріального достатку сімей студентів;
- оцінки рівня своєї соціальної захищеності;
- характерні причини, що викликають у батьків відчуття соціальної незахищеності;
- можливі кроки держави щодо підвищення рівня соціальної захищеності;
- актуальні проблеми, які хвилюють сьогодні батьків.

На цей час у соціологічній теорії й практиці проведення досліджень відсутній єдиний підхід до визначення принципів побудови класової структури суспільства. З цієї причини надто важко визначити чіткі ознаки, котрі дозволили б одержати зіставні результати в емпіричних дослідженнях з даної проблеми, які проводять різні дослідники. Те, що стосовно середнього класу немає критеріїв, а лише ознаки, які визначаються тим, що сама людина конкретно може себе відносити чи не відносити до середнього класу, можна підтвердити наступними результатами опитування.

У цьому зв'язку була спроба з'ясувати, яким чином характеризують свій соціальний статус його конкретні носії – це батьки студентів, а також подивитись очима самих „володарей” того чи іншого соціального статусу на проблему соціальної диференціації суспільства. При цьому виходили із припущення, що батьки переважно відноситимуть себе до середнього класу сучасного українського суспільства. Підставою для такого припущення були такі обставини: по-перше, сім'ї студентів повинні оплачувати навчання своїх дітей із власного бюджету, що вже само по собі є показником їх не самого низького соціального статусу; по-друге, попередня інформація про рід занять батьків та їх матеріальне становище робила малоімовірним те, що більшість з них може відносити себе до елітарних соціальних груп.

Для вирішення вказаної задачі опитуваним було запропоновано: визначте, будь ласка, те місце, котре Ви, на Вашу думку, займаєте у суспільстві. (Обраний варіант відповіді відмітити на спеціальній шкалі, що має 9 градацій – по три для кожного класу). При цьому слід виходити з того, що за становищем, яке люди посідають у суспільстві, все населення України можна умовно поділити на три великі групи – класи: вищий клас (ВК), середній клас (СК) і нижчий клас (НК). Кожний з них можна додатково поділити ще на три верстви: вища, середня і нижча.

Як ми і припускали, отримані відповіді показали наявність значної розбіжності думок щодо того, яким батьки студентів бачать свій соціальний статус, – від нижчого шару нижчого класу до середнього шару вищого класу (котрий включає 8 страт із 9). Разом з

тим відповіді більшості опитаних (93 %) розподілилися дуже компактно: усі вони відносять себе до різних страт середнього класу. А модальною є тенденція віднесення себе до середнього шару середнього класу, що виражена у відповідях 56% респондентів. Таким чином, можна констатувати, що основна маса батьків студентів ДІРСП схильна сьогодні асоціювати себе з представниками різних шарів середнього класу і, найчастіше, — із представниками середнього шару середнього класу. Зрозуміло, що ці суб'єктивні оцінки можуть більшою чи меншою мірою відповідати їх реальному соціальному стану, вираженому в об'єктивних показниках. Однак у рамках цього дослідження не стояла задача зіставлення об'єктивних і суб'єктивних оцінок соціального статусу.

Як показують результати опитування, батьки студентів відносили себе до того чи іншого соціального шару на трьох головних підставах: оцінці рівня свого життя (77 % опитаних), оцінці рівня своєї освіти (58 %) і оцінці соціальної „ваги” виконуваної ними роботи чи займаної посади (20 %). Значно рідше як такі підстави згадувалися: інтелектуальні якості (5 %), авторитет (3%), розмір родини (1%) і вихованість (1%). Грунтуючись на цьому, можна відзначити, що, як правило, думки батьків студентів про свій соціальний стан більше чи менше спираються на ті основні критерії, що використовують соціологи, які вивчають соціальну структуру суспільства. Разом з тим ступінь обліку цих критеріїв, а також адекватність оцінок, зроблених на їх підставі, у даному дослідженні не розглядалися.

Середньомісячний рівень доходу на одного члена сім'ї опитуваних коливається у межах від 40 до 700 гривень, що в середньому за генеральною сукупністю становить 246,30 ± 24,85 гривень на місяць на людину (з довірчою імовірністю P = 0,954).

За оцінками приблизно половини тих, хто відносить себе до середнього класу, зроблених грошей їм вистачає лише на більш-менш нормальне харчування. Однак уже для придбання одягу і товарів тривалого користування їм доводиться заощаджувати. Ще майже третина тих, які вважають себе середнім класом, має матеріальні утруднення при необхідності купити такі товари довгострокового користування, як телевізор, холодильник і т.п. Саме ці дві характеристики є найбільш типовими при самооцінці рівня достатку основної маси осіб, які відносять себе сьогодні до середніх шарів нашого суспільства. Ті ж, хто оцінює матеріальний достаток своїх родин більш високо, склали близько 9% даної категорії респондентів. Приблизно такою ж є і частка тих, кому сьогодні, за їхніми оцінками, не вистачає грошей навіть на повноцінне харчування.

Щоб з'ясувати, який розмір доходу найточніше характеризує той чи інший тип суб'єктивного сприйняття рівня матеріального достатку сім'ї осіб, які відносять себе до середнього класу, ми зіставили розмір середньомісячного доходу на одного члена їх сімей із наведеними вище оцінками матеріального достатку. Отримані результати показують, що усередині цієї групи респондентів дуже помітна майнова диференціація, що якісно відрізняє матеріальне становище тих, хто вважає себе представником середнього класу. Наприклад, у найбільш забезпеченій їх частині (які економлять тільки для придбання квартири чи автомобіля) середньомісячний дохід на одного члена сім'ї становить приблизно 418 ± 112 гривень, а в найбільшій (коштів не вистачає навіть на повноцінне харчування) — 165 ± 31 грн. на місяць. І оскільки наші респонденти складають досить типовий зріз населення Донецької області, наведені цифри, на наш погляд, можуть бути використані як зразкові соціальні орієнтири при розрахунках прожиткового мінімуму в регіоні.

Основна частина опитуваних, що відносять себе до представників середнього класу, зазначила, що витрачає практично все, що заробляє, на поточні витрати. Лише відносно

невелика частина з них (приблизно один із десяти) може дозволити собі витратити менше, ніж заробляє, тобто має можливість відкласти деякі суми на витрати, що не вписуються в категорію „поточні” (наприклад, на відпустку, купівлю дорогих товарів тощо). Звертає на себе увагу та обставина, що приблизно 1/4 частина респондентів, які асоціюють себе із середнім класом, щомісяця витрачає дещо більше, ніж заробляє. Отримані нами дані не дозволяють однозначно з'ясувати, яким чином їм удається заповнювати дефіцит сімейного бюджету: шляхом нелегальних заробітків, беручи у борг чи одержуючи соціальні дотації. Можна лише констатувати, що приблизно чверть тих, які вважають себе представниками середнього класу, сьогодні не можуть забезпечувати собі прожиткового рівня в рамках офіційних заробітків.

За рівнем освіти основна частина тих батьків, що відносять себе до середнього класу, представлена особами, які мають або середню спеціальну (44%), або вищу освіту (44%). Всі інші представники цієї групи мають повну середню освіту. За родом своїх занять серед них переважають батьки, що є фахівцями з технічного профілю, а також у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я чи дошкільного виховання. Приблизно кожен сьомий з них працює у сфері бізнесу – є підприємцем чи найманим робітником. А кожен дев'ятий (11%) належить до непрацюючих пенсіонерів або до осіб, які не мають постійної роботи.

Соціальне самопочуття осіб, що відносять себе до середнього класу, характеризується переважно більш-менш сильно вираженим відчуттям соціальної незахищеності (приблизно 56% респондентів даної категорії), певною мірою захищеним відчуває себе лише один з п'яти опитаних. Приблизно стільком же важко чітко визначити своє сприйняття рівня власної захищеності. Отже, можна констатувати, що для тих, хто відносить себе сьогодні до середнього класу, характерно помітно виражене відчуття соціальної незахищеності, що зумовлює стан невпевненості в завтрашньому дні. Аналіз зазначених респондентами причин щодо цього свідчить, що, за всієї їх розмаїтості, вони можуть бути умовно зведені в чотири основні групи. Перший і найбільш впливовий чинник – це низький рівень їхнього добробуту. Він включає низький рівень достатку (37% респондентів даної категорії), низька якість і висока вартість медичного обслуговування (12%), відсутність постійної роботи чи загроза її втратити (11%), необхідність оплачувати освіту дітей (7%), затримка з виплатами заробітної плати і пенсій (7%), високі ціни на продукти і товари першої необхідності (6%) і деякі інші.

Другий досить впливовий чинник ми умовно назвали „низький рівень правопорядку у суспільстві”. Найчастіше респонденти зазначали розгул злочинності і корумпованість чиновників (11%), недосконалість вітчизняного законодавства (5%), бюрократизм і свавілля чиновників (2%), а також юридичну безграмотність населення (2%). Близьким до попереднього за рівнем свого впливу виявився і чинник, що одержав узагальнюючу назву „погані соціальні умови”: найчастіше згадуються невпевненість у завтрашньому дні (5%), відсутність справедливості (5%), відсутність можливостей для повноцінної відпустки (2%), стурбованість станом здоров'я (2%) і побоювання занедужати (2%).

Нарешті, важливим чинником є стурбованість ситуацією в країні. Це такі обставини, що зазначалися у відповідях респондентів, як відсутність соціально-економічної стабільності (7%), низький рівень політичної стабільності (2%), несприятливі екологічні умови (1%) і низька якість політичного керівництва (1%). У процесі опитування респондентам було запропоновано висловити свої судження щодо того, що могла би зробити держава для розв'язання проблем, що заважають їм почувати себе сьогодні соціально захищеними.

Висловлені ними пропозиції ми звели у чотири основні групи. По суті — це швидше побажання тих результатів, які вони хотіли б одержати від держави в найближчій перспективі. Найчастіше згадувані з них ми умовно віднесли до групи, що дістала назву „підвищення рівня достатку”. До неї увійшли такі судження, як: підвищення доходів населення (19% респондентів даної категорії), зниження вартості медичних послуг (9%), безоплатна вища освіта (7%), зниження вартості комунальних послуг (4%), своєчасна виплата зарплат, пенсій і допомог (4%), зниження цін на товари першої необхідності (4%) тощо.

До групи пропозицій, пов’язаних з необхідністю соціально-економічних перетворень у країні, потрапили: створення нових робочих місць, підвищення рівня зайнятості (9%), зниження розміру податків (4%), стабілізація економіки і створення умов для її росту (4%), рішучий перехід до справді ринкових відносин (2%), проведення пенсійної реформи (2%) і деякі інші. Загалом за частотою згадування судження цієї групи є у відповідях 25% респондентів і стоять на другому місці за даним показником.

Досить часто респонденти висловлювалися також за необхідність зміцнення правопорядку в країні. До групи таких суджень ми включили ті, основний зміст яких зводився до необхідності наводити порядок, контролювати дотримання законів, протидіяти бюрократизму (9%), удосконалювати законодавство країни (7%), боротися з корупцією у державному апараті (1%) та зробити доступними для населення послуги юристів (1%). Частина висловлень стосувалися проведення політичних перетворень щодо подальшого зміцнення зв’язків влади з народом (5%), усунення розриву між словом і ділом у державних рішеннях (1%), утворення сильної держави (1%), враховування зарубіжного досвіду в проведенні реформ (1%). Слід зазначити, що поряд із лояльними до влади судженнями, були й опозиційні (4%). Приблизно кожен восьмий опитуваний, що відносить себе до середнього класу, не зміг висловити які-небудь судження про можливі дії держави в плані зміцнення соціального захисту чи висловив відкрити недовіру до того, що нинішня держава в принципі спроможна вирішувати подібні проблеми.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На підставі аналізу отриманих даних відповіді і результатів дослідження, можна зробити такі висновки загального характеру.

В умовах трансформації українського суспільства досить значна частина населення схильна відносити себе до представників середнього класу, керуючись при цьому в основному такими критеріями, як рівень достатку, освіта і соціальна значимість виконуваної роботи. Разом з тим об’єктивно до середнього класу, ймовірно, можна віднести лише частину з них, рівень доходу якої дає можливість відносно вільно задовольняти основні споживчі потреби. За результатами проведеного дослідження, серед батьків студентів ДІРСП їх питома вага становить приблизно 9–10%, що мають середньомісячний рівень доходу на одного члена сім’ї приблизно 306–530 грн.

На наш погляд, одним із результатів не цілком адекватної оцінки населенням свого соціального статусу є те, що значна частина, яка відносить себе до середнього класу, зазнає дискомфорт, пов’язаний із низьким рівнем соціальної захищеності. Основна причина цього дискомфорту криється у тому, що сформований на сьогодні рівень матеріального достатку сприймається цією частиною населення як несправедливий, що не дозволяє вести більш-менш гідний спосіб життя. Негативні показники соціального самопочуття посилюються на тлі високого рівня злочинності і корупції, недосконалості законодавчої бази, зневажливого ставлення до законів з боку державних чиновників, відсутності впевненості в завтрашньому дні і т.п. явищ.

За нинішніх умов основна частина, яка відносить себе до представників середнього класу, налаштована досить лояльно до існуючої влади і вважає, що остання могла б почати рішучі дії щодо зміцнення їхнього соціального статусу. Водночас певна частина цієї групи населення не вірить у те, що нинішня влада спроможна і хотіла б зробити для цього щось конструктивне. Понад те, частина тих, що асоціюють себе із середнім класом, бачить вихід із становища, що склалося, у зміні не лише конкретних персоналій, які не виправдали довіру народу, а навіть у більш кардинальних політичних змінах у країні.

Отже, можна констатувати, що на сьогоднішній день та частина населення, що відносить себе до середнього класу українського суспільства, є досить неоднорідною соціальною групою, яка характеризується дуже суттєвими розбіжностями у рівні матеріального достатку, соціальному самопочутті, ставленні до наявної в країні соціально-економічної і політичної ситуації, а так само до шляхів виходу з неї. На наш погляд, це свідчить про те, що об'єктивний процес формування середнього класу українського суспільства у даний час ще досить далекий від свого завершення, і підтверджує, що зазначені заходи щодо соціального захисту середнього класу мають розглядатися у контексті загального оздоровлення нашого суспільства, розвитку його в напрямі цивілізованих демократичних суспільств світу.

Таким чином, майбутнє України – у формуванні і розвитку середнього класу, представники якого висувають нові сучасні вимоги як до рівня і умов життя, так і до заходів його соціального захисту. По-перше, вони зайняті висококваліфікованою і інтелектуальною працею, якою саме вони ініціюють створення високотехнологічних виробництв, де можна одержувати за свою працю відповідно велику заробітну плату. По-друге, велика заробітна плата дає можливість робити накопичення, які, у свою чергу, стимулюють роботу фінансової і банківської систем. По-третє, у представників середнього класу виникають нові підвищені вимоги до рівня розвитку сфери послуг – це: охорона здоров'я, освіта, відпочинок, торгівля і харчування, транспортні засоби тощо. Особлива увага приділяється власним житловим умовам, що спонукає розвиток будівництва. По-четверте, все це вимагає від суспільства, держави створення і забезпечення захисту їх прав, що потребує розвитку і реформування господарського законодавства, удосконалення податкової і митної систем. Нагальною і обов'язковою стає проведення судової реформи; суди повинні бути об'єктивні, представники середнього класу також мають бути впевненими у захисті й охороні своїх прав і приватної власності.

Джерела

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. – К.: Феміна, 1996. – Ст. 3.
2. Борецька Н.П. Середній клас як основа соціально-економічних перетворень суспільства // Регіональна економіка. – 2001. – № 2. – С. 17–21.
3. Соціальні пріоритети – в життя // Людина і праця. – 2005. – № 11. – С. 6–8.
4. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненко. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2003. – 560 с.
5. Єременко В.Г. Соціальна економіка. Видання друге, адаптоване й доповнене. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2003. – 351 с.
6. Борецька Н.П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. Монографія. – Донецьк: Янтра, 2001. – 352 с.

7. *Заборовський Войцех.* Еволюція соціальної структури: перспективи генерацій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №1. – С. 8–35.
8. *Статистичний щорічник Донецької області за 2004 рік* // Держкомстат України. Донецьке обласне управління статистики. – Донецьк. – 2005. – 388 с.
9. *Тресвятська Т.* Умови та проблеми становлення середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 7 – С.22–30.
10. *Москаленко В.* Середній клас і рівень доходів // Праця і зарплата. – 2004. – № 16. – С. 4–5.
11. *Гринеvsька С.М.* Формування сучасного середнього класу як визначальний чинник утвердження в Україні громадянського суспільства // Соціально-економічні проблеми створення громадянського суспільства: сучасне і майбутнє: Матеріали Регіональної науково-практичної конференції 23–24 квітня 2004р. / Під заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г.В. Саєнка. – Луганськ, 2004. – С. 87–88.
12. *Савчук В., Зайцев Ю.* Методологія соціальної стратифікації Й. Шумпетера та природа середнього класу як інститут сучасної економічної системи // Україна: аспекти праці. – 2004. – №1. – С. 22–30.
13. *Ситников А.* Формируется ли „средний класс”? // Российский экономический журнал. – 1999. – №3. – С. 26–35.
14. *Григорьев Л., Малева Т.* Средний класс в России на рубеже этапов трансформации // Вопросы экономики. – 2001. – №1. – С. 45–61.
15. *Лібанова Е.М.* Складові добробуту і бідності // Соціальний захист. – 2004. – №5. – С. 38–42.
16. *Лібанова Е.* Подолання бідності: погляд науковця // Україна: аспекти праці. – 2003. – №7. – С. 26–32.
17. *Ковальчук Т.* Чи є у нас середній клас // Урядовий кур'єр. – 2002. – №222. – С. 8–9.
18. *Ходзинський К.* Современное состояние труда в Украине и проблемы его интенсивности // Экономика Украины. – 2004. – №8. – С. 57–62.
19. *Праця України 2003: Стат. зб.* / Держкомстат України.

Анотація. Исследованы проблемы, касающиеся условий становления среднего класса в Украине. Определены основные признаки среднего класса и составляющие системы его социальной защиты. Анализ действующего процесса формирования среднего класса, а также результаты проведенного социологического опроса дали возможность разработать и предложить основные направления политики социальной защиты этого класса в социально ориентированной рыночной экономике.

Summary. Problems which concern conditions of formation of middle class in Ukraine have been investigated. The basic features of middle class and segments of system of its social protection have been determined. The analysis of active process of formation of middle class, as well as results of the sociological poll held (carried out) allowed to develop and offer the fundamental directions of policy of its social protection in (the context of) socially focused market economy.

Стаття надійшла до редакції журналу 02.07.2006 р.